

---

*Synagoge in oorlogstijd : een verhaal van misdaden, ellende en moed.  
(DEEL 3 slot)*

---

*In het straatbeeld van Enschede kom je geen verschoppelingen meer tegen met een gele ster. Ze zijn doorgestuurd naar vernietigingskampen of ondergedoken. De bezetter neemt de Synagoge in gebruik genomen als gevangenis.*



De Duitse Sicherheitsdienst (SD) houdt zich bezig met het opsporen van "vijanden van de nazi's" waaronder communisten, Joden, zigeuners, homoseksuelen en pacifisten. Deze dienst is een contraspionagedienst, gelieerd aan de SS, met vergaande opsporingsbevoegdheden. In de oorlog neemt de SD in Nederland de taak op zich medewerkers van het verzet op te sporen. Daarbij staan extreem geweld en martelen als verhoormethodes hoog in het vaandel. Mensen langdurig laten staan, slaan, laten bijten door honden en uithongeren waren gebruikelijke praktijken. Zodra leden van een bepaalde groep vervolgd en gearresteerd moesten worden, diende de SD haar informatie aan de Gestapo, de politieke politie, ter beschikking te stellen. Maar de scheidingslijnen tussen SD en Gestapo waren niet zo strikt, er was ook sprake van competentiegeschillen.

Voor de provincie Overijssel is het hoofdkwartier van de SD gevestigd in Arnhem, maar doordat het verzet tegen de Nazi's groeide wordt ook een afdeling in Enschede gedetacheerd. De Synagoge zien ze als een geschikt onderkomen voor het verhoren en vasthouden van gevangenen. Gelukkig weten de plaatselijke Joden de 19 Thorarollen, kleden en andere kostbaarheden tijdig uit het gebouw te verwijderen en elders onder te brengen. De Duitsers peuten weliswaar wat bladgoud uit de mozaïeken en laten met hun spijkerlaarzen sporen na in de houten vloeren, maar het pand blijft gelukkig gevrijwaard van brand of verdere vernieling.



De Thorarollen van de Synagoge in Enschede.

Tussen september 1944 en februari 1945 laat de SD onder de vrouwengalerij, in de huidige bezoekersruimte, zeven cellen bouwen. In zo'n cel was het pikdonker, condenswater liep er van de muren en er kwam weinig frisse lucht naar binnen. Soms werden gevangenen met zeven man in een driepersoons cel gepropt, waardoor slapen bijna onmogelijk was.

In opdracht van mr. dr. Helmut Meyer, een inlichtingenofficier van het Sondercommando van de Marine Abwehrstelle, infiltreert in het voorjaar van 1945 Carl Huschka in de kringen van het Enschedese verzet. Deze Nederlandse infiltrant werkte aan het begin van de oorlog als barkeeper in een berucht NSB-café in Amsterdam, maar verricht vanaf 1942 contraspionagediensten voor de Abwehrstelle Groningen. Als de grond hem daar te heet onder de voeten wordt verplaatst hij zijn werkterrein naar Twente. De welbespraakte en joviale informant van de Duitse inlichtingendienst weet het vertrouwen te wekken van de illegaliteit door informatie te verstrekken over overvallen. Ook maakt hij indruk met zijn succesvolle inspanningen om een neef van de eigenaar van café Monopole aan de markt, die gedwongen in Duitsland te werk was gesteld, weer veilig thuis te krijgen. Via dit kanaal ontvangen Hatler, de commandant van de S.D.-eenheid in de Synagoge en Schöber een onderofficier van de S.D., veel nieuwe informatie over het ondergrondse verzet in Enschede.



Het balkon vrouwendeel in de Synagoge.

Op 30 maart 1945 trekken Engelse en Canadese troepen de Achterhoek binnen. Ben van den Esschert, onder de schuilnaam Bene de commandant van een knokploeg van 20 verzetsmensen, krijgt het bericht dat de gevangenen in de S.D.-cellen zullen worden doodgeschoten.

Onder die gevangenen bevindt zich ook Leendert Overduin. Hij was al eens eerder aangehouden met een groot aantal persoonsbewijzen voor Joden op zak en werd toen veroordeeld tot 9 maanden gevangenisstraf. Na zijn vrijlating duikt hij onder en zet zijn werk voort onder de naam Ten Kate, maar in de laatste week van de bezetting pakt de S.D. hem opnieuw op. Hij is op 30 maart één van de gevangenen in de Synagoge en staat op de dodenlijst van de SD. Ben van den Esschert, die goed op de hoogte is van de penibele situatie van de gevangenen, besluit zich met zijn mannen te posteren in de buurt van de Synagoge om in te kunnen grijpen als de gevangenen worden afgevoerd voor liquidatie, waarvoor een locatie in de buurt van het vliegveld werd gebruikt. Tot hun grote schrik wordt de bewaking van het gebouw versterkt met zo'n tachtig tot de tanden gewapende soldaten.

De Duitsers meenden te weten dat het gebouw omsingeld werd door enkele honderden verzetsstrijders. Het lukt Bene om via een chauffeur van de S.D. een ultimatum te overhandigen met de tekst: " Voor 19.00 uur moeten alle gevangenen in vrijheid zijn, anders worden alle S.D.-ers afgemaakt." Het was pure grootspraak, maar de bezetters, op dat moment vermoedelijk vooral Nederlandse S.D.-mensen en landwachten, zijn geïntimideerd en laten hun gevangenen gaan.

Foto onder: de Guards Amoured Divisie



Op 31 maart bereiken drie onderdelen van het Britse 30<sup>e</sup> legerkorps, de Guards Armoured Divisie, de 43<sup>e</sup> divisie en de 3<sup>e</sup> Canadese divisie, Eibergen. Voor de volgende dag krijgt de Guards Amoured Divisie de opdracht om via Haaksbergen op te rukken naar Enschede. De belangrijkste Duitse eenheid in dit gebied, het 2<sup>e</sup> Fallschirm-armeekorps van Kurt Student, biedt op enkele plaatsen weerstand door verkenningsvoertuigen en tanks aan te vallen met bazooka's en veldgeschut. Maar de meeste Duitse eenheden slaan op de vlucht.

In de avond van 31 maart weet Carl Huschka een groep Enschedese verzetslieden bijeen te krijgen in de woning van de familie ter Borg in de Sumatrastraat 3. Ze zijn daarnaar toe gelokt met de boodschap dat er belangrijke bevrijdingsberichten voorhanden zijn. Rond 19 uur omsingelt een S.D.-commando van twaalf man onder leiding van Karl Schöber de woning, ze dringen binnen en vermoorden ter plekke, zonder enige vorm van proces, 10 mensen. Alleen het jongste kind Gerrit ter Borg en zijn oma ontsnappen aan dit bloedbad door zich onder de eettafel te verstoppen. Na deze misdaad vertrekken de S.D.-ers naar de woning van Jan Harm Bosch aan de Bolhaarslaan. Hij is belastinginspecteur van de invoerrechten en accijnzen en speelt een belangrijke rol bij het Nationaal Comité van Verzet, dat zich toelegt op het verzamelen van inlichtingen over de bezetter. Ze nemen hem mee en sluiten hem op in een gevangenis van de Synagoge, waar hij de nacht doorbrengt. Het is dan 1 april, eerste Paasdag. Het is de dag waarop de Amerikaanse en Britse troepen de omsingeling van het Ruhrgebied voltooien. Het is ook de dag van de bevrijding van Enschede, maar heel vroeg in de ochtend, terwijl de Canadese troepen al in Haaksbergen staan wordt Jan Harm Bosch, na een nacht in de gevangenis van de synagoge te hebben doorgebracht, het laatste slachtoffer van de S.D. in Enschede.





Jan Harm Bosch

Er is geen tijd meer voor een verhoor. Hij wordt doodgeschoten in de tuin achter de sjoel. Zijn vermoedelijke moordenaar is Karl Schöber. Om half vier in de middag arriveren de geallieerden met verkenningswagens en lichte pantservoertuigen bij het stadhuis, waar de N.S.B.-burgermeester al door de Binnenlandse Strijdkrachten is gearresteerd. In de stad wordt op een aantal plaatsen nog gevochten, maar de bevrijding van Enschede is een feit.

De oorlog is voorbij, maar de ontreddering onder de Joodse stadsgenoten, die veel vrienden en familieleden niet zien terugkomen is heel groot. Berooid keren ze terug naar het huis waarin ze woonden, maar dat is leeggeroofd en vaak in bezit genomen door onbekenden.

In zijn ontroerende boekje "De bevrijding kwam later" beschrijft Bert Woudstra hoe hij moest onderduiken nadat zijn vader op 15 september 1941 was weggevoerd en al op 24 september overleed in Mauthausen. Hij was toen tien jaar en moest zich verschuilen op 13 verschillende onderduikplekken, een leven in isolement, alleen met de herinneringen aan een vermoorde vader en de angst voor het lot van familieleden. Na het einde van de oorlog komt hij terug in een chaotische, andere wereld. Zijn moeder leeft nog, maar is getraumatiseerd door alle ellendige gebeurtenissen. Urenlang fietst hij s'avonds door de stad om de eenzaamheid, het verlies van vrienden en familieleden te verwerken. Eerst jaren later komt voor hem en veel joodse stadsgenoten, die de oorlog hebben overleefd, het leven weer langzaam op gang.

Het geluk van André Andriess is in 1941 van korte duur, enkele maanden later haalt het noodlot hem in. Op 14 september 1941 hoort hij bij de eerste groep Joden die op transport gaan naar Oostenrijk, waar hij al op 18 oktober 1941 in het concentratiekamp Mauthausen overlijdt.

Zijn vrouw en 2 dochters, Channa en Jedidja, duiken tijdig onder en overleven de oorlog. In de Prinsestraat herinnert één van de "Stolpersteine" aan André Andriessse. Het plaatsen van Stolpersteine, letterlijk "struikelstenen", is een idee van Gunter Demnig en is ontleend aan de Thora-tekst: " Een mens is pas vergeten als zijn naam vergeten is".

Henri van Hasselt, een van de laatste leerkrachten van de Joodse school, werd in september 1942 geïnterneerd in Westerbork en vervolgens gedeporteerd naar Auschwitz, waar hij op 31 december 1942 werd vermoord. Izak Heijmans onderging hetzelfde lot en werd op 7 mei 1943 vermoord in Sobibor. Veel andere leraren voegen zich bij het legertje onderduikers en ze overleven de oorlog.



Foto links.

Sigmund Menko, de voorzitter van de Joodse Raad, duikt onder in 1943, maar na verraad komt hij samen met zijn vrouw Emmy in kamp Westerbork terecht.

Via dit kamp belanden zij in kamp Theresienstadt, maar uiteindelijk overleeft hij samen met vrouw de oorlog.

Met Gerard Sanders, de secretaris van de Joodse Raad, loopt het slecht af. Nadat de Raad werd opgeheven in 1943, wordt hij opgepakt op weg naar zijn onderduikadres. Waarschijnlijk is verraad in het spel. In maart 1945 sterft hij door uitputting in kamp Grosz-Rosen in Polen.

Isedor van Dam, penningmeester van de Joodse Raad, slaagt erin samen met zijn vrouw het concentratiekamp Westerbork te verlaten. Ze duiken meteen onder en overleven de oorlog.

Aan Jan Harm Bosch is postuum het verzetskruis toegekend. Ook is in Enschede een straat naar hem genoemd. In het Belastingkantoor hangt een bronzen plaquette met in reliëf twee portretten en de Nederlandse leeuw. Naast Jan Harm Bosch is grenscommies Gerard Rutgers afgebeeld. Hij was een van de slachtoffers van de moordpartij op 31 maart 1945 in de Sumatrastraat.

Na de bevrijding weet Carl Huschka tot eind mei 1945 uit handen te blijven van de Politieke Opsporingsdienst door gebruik te maken van verschillende schuilnamen. In juni wordt hij overgebracht naar de strafgevangenis van Scheveningen, maar in de zomer van 1946 weet hij te ontsnappen naar België. Hij werkt daar als boerenknecht in een klein Vlaams gehucht, totdat in december van dat jaar twee Enschedese rechercheurs zijn

schuilplaats ontdekken en hij opnieuw wordt opgepakt. In 1951 veroordeelt de Bijzondere Strafkamer in Zutphen hem tot 18 jaar gevangenisstraf, waarbij de rechters rekening houden met een psychiatrisch rapport dat aangeeft dat hij zou leiden aan een psychiatrische storing. Hij zit maar een deel uit van zijn straf en overlijdt in 1966.

Karl Schöber is berecht door de Kamer Almelo het Bijzondere Gerechtshof Arnhem. Voor zijn deelname aan executie-acties, waarbij hij eigenhandig vier personen doodschoot en leiding bij twee executie-acties werd hij veroordeeld tot 10 jaar gevangenisstraf.

De Synagoge is nu een rijksmonument en is in 2004 ingrijpend gerestaureerd. Voor de weggevoerde en overledenen Joden is een monument opgericht voor de ingang van de synagoge. Elk jaar vindt er nog steeds een herdenkingsdienst plaats.

#### **Auteur:**

-Willem Fhij.

#### **Bronnen:**

- De Joodse Gemeente Enschede is in 1774 op een heel merkwaardige manier ontstaan: Nieuw Israëlitisch Weekblad 3 januari 1975

- De bevrijding kwam later.. Verhalen rond een huis Enschede 1940-1945: Bert Woudstra

- Enschede 1940-1945: T. Wiegman

- Kleine historie van Enschede : T Wiegman

- Stad en Land van Twente : L. Stroink

- De "Operatie-Synagoge" op 31 maart 1945: Gerdie Spee - Kolkhuis Tanke in n' Sliepsteen

- Trouw 3 april 1945, 1951 : Delpher

. De illegalen. Illegaliteit in Twente & het aangrenzende Salland 1940-1945. Sdu 's-Gravenhage, 1989

Coen Hilbrink/ Tubantia 13 september 1970, Tubantia 31 maart 1955

- Noodzakelijk kwaad` , Joggli Meihuizen, blz 597, cum laude proefschrift, Boom Amsterdam

- Hitlers gewillige beulen blz. 91-186 : Daniel Goldhagen, 1996 ISBN9041090142

- Oorlogsgravenstichting.

- Gesprekken met Bert Woudstra en Frank Overweg